

האספקט הבולט ביותר ביצירתו של גיאורג ביכנר הוא זה החברתי, אך אין ספק שאספקט זה לבדו רחוק מלהקיף ולמצות — או אפילו לייצג — את עיקרה של הפרובלימאטיקה המעסיקה את ביכנר. שכן, תפיסתו את החברה קשורה קשר הדוק בבעיות מיטאפיזיות. "מות דנטון", יותר משהוא מחאה כנגד העריצות, הריהו תהייה בשאלות של חיים ומוות, של קיום מעבר למוות, של חידולו תוך קיום. "וויצק" — עם שיש בו עיסוק בקיפוחם של העניים והמדוכאים — מעלה את שאלת מקומו של האדם בעולם, את הבעייתיות של המוסר ושל יחס האדם לזולתו הקשורות ביחסיה האדם עם הטבע, החלל והזמן.

מעקב אחרי תפיסת-עולמו של ביכנר כרוך במעקב אחרי מוטיב-הזמן, שהוא מוטיב בעל חשיבות מרכזית — ואולי אף מוטיב-מפתח — ביצירתו.

בעייתיות-הזמן מוצגת ב"וויצק" (בס-ציגה הנחשבת לתמונת-הפתיחה של המ-חזה, "אצל המפקד") בצורה מוזרה ובלתי-שיגרית ביותר:

"לאט, וויצק, לאט. אחד אחרי השני! אתה עושה לי סחרחורת. מה עלי לעשות בעשר הדקות שנשארו מאחר שגמרת היום מוקדם מדי? וויצק, שים לב. יש לך עוד שלושים שנות-חיים טובות, שלושים שנה! שהן שלוש מאות ו-ששים חדשים! והימים! והשעות! והרגעים! מה תעשה בכל הזמן הנורא הזה? עשה לך חשבון, וויצק!..... אני חרד מאוד לעולם כשאני חושב על הנצח. תעסוקה, וויצק, תעסוקה! נצח: זה נצחי, זה נצחי — אתה תופס את

זה. אבל זה לא כל כך נצחי. זה רק הרף-עין, כן, הרף-עין. וויצק, כשאני חושב שהעולם סובב סביב עצמו בימים אחד זה מרעיד אותי! איזה ביזבזו של זמן! ולכן זה מוביל? וויצק, אינני יכול לראות גלגל של טחנה מבלי להתעצב."

בעייתיות-הזמן — זמנו של האדם — מוצגת כאן בשני קטבים. מצד אחד הזמן הוא נצח, אין-סוף של חדשים, ימים, שעות ורגעים שיש למלא אותם, למצוא להם תעסוקה. מצד שני, נצח זה — חיי-האדם — איננו אלא הרף-עין. הזמן הסובב והולך ועובר במהירות רבה מדי — מעביר בנו חרדה, חרדה נוכח הזמן האינוסופי העומד לרשות-האדם והלה אינו יודע מה לעשות בו, וחרדה נוכח ההכרה שנצח זה איננו אלא הרף-עין העובר וכלה במהירות. ועל הכל — חרדה נוכח שאלת-השאלות: "ומה יצא מזה?", "לאמור, לאן כל זה מוביל? חרדה זו מסתברת מדברי-המפקד במקום אחר: "אדון רופא, אל נא ירוץ כן! אל נא ינפנף במקלו כבמשוט באויר! הוא רודף אחרי המוות!..."

הזמן העובר מקרב אותנו, אם כן, אל מותנו. החיפזון הוא רדיפה אחרי המוות, כאילו נקצבו לו לאדם פעולותיו; ככל שימהר לסיימן יקרב את מותו. המהינות יש בה, כביכול, כדי לדחות את המוות. כך, למשל, אנו שומעים ב"מות דנטון":

קאמיי: מהר דנטון, העת דוחקת, אין לאבד זמן.

דנטון: אולם הזמן הוא המביא עלינו אבדן.

אבל, כאמור, יש גם צד שני לזמן. הזמן הנתון לאדם הוא מעין נצח שיש למלאו בתוכו, למצוא לו תעסוקה; זהו נצח שאין אנו יודעים מה לעשות בו. מובן מאליו שאין מדובר בנצח של ממש, במשמעות אינסופית. נצח כזה הוא מחוץ לתחומו של האדם. על השאלה הבנאלית של רוזטה באזני לאונטה — אם יאהב אותה לתמיד — משיב זה לאהובתו:

"מילה גדולה היא זו: לתמיד. אם אוהב אותך עוד חמשת אלפים שנה ושבעה חדשים, האם יהא די בכך? זה הרבה פחות מאשר לתמיד, אבל זה די הרבה זמן."

הנצח עליו מדבר המפקד בתמונת-הפתיחה של "וויצק" הוא נצח אנושי. זהו השעמום האינוסופי האופף את חיי-האדם והמאריך אותם ללא-נשוא, כדברי דנטון:

"הזמן הוא המביא עלינו אבדן. עד מה משעמם הדבר, לשלשל עצמך בתוך הכ-תונת, אחר — המכנסיים, לגרור עצמך בלילה למיטה ובבוקר להסתלק ממנה. ולהציב כך, תמיד, רגל אחת לפני ה-שנייה, כי אין תקוה שהדברים ישתנו אי-פעם. עציב הדבר עד מאוד, כי רבבות רבבות בני-אדם עשו כן, וכי על רבבות רבבות נגזר להוסיף ולעשות כך."

דעה דומה למדי משמיע גם לאונטה המילאנכולי:

"מה לא יעשו בני-אדם מתוך שעמום! הם לומדים מתוך שעמום, מתפללים מתוך שעמום, הם מתאהבים ונישאים, פרים ורבים מתוך שעמום, ולבסוף הם מתים משעמום. והמצחק שבכל העניין: הכל בארשת-חשיבות, מבלי לדעת כלל למה!"

לדעת וולריו — בן-לוייתו של לאונטה — ברא האלוהים את העולם בעת שהיה משועמם. החיים מלאים שיגרה, ומה שהיה

וכך אומר גם לאונטה, נסיך פופו, במח-זה "לאונטה ולנה": "כל דרך היא ארוכה. מכושו של שעון-המוות בתוך חזנו הוא איטי. כל טיפת-דם קוצבת את זמנו". ובכן, ב"וויצק" מדמה המפקד את ה-זמן לגלגל סובב של טחנה. ב"מות דנטון" משול האדם למי שנלכד בגלגלים הסר-בבים של הטחנה, וסיבובם האיטי-המוכני שאין לעצרו מביא עליו את מותו. לגבי וויצק, סיבובי-הריקוד של מריה (אשתו הלא-חוקית) עם המתופף, כמו גם סיבוב הטחנה וסיבוב הארץ על צירה — מסמלים את הזמן העובר, המקרב אותם אל המוות. הסיבוב האינוסופי, כב-יכול, מעורר אמנם את תחושת-הנצח: "כל הזמן, כל הזמן" — אומרת מריה למתופף, ודברים אלה הופכים להיות מעין לייטמוטיב בחלקו השני של המחזה. וויצק, ששתי תיבות אלה — "כל הזמן" — אינן מרפות ממנו, קורא אל המוות:

"איני יכול לישון! כשאני עוצם את עיני זה מסתובב כל הזמן — — — זה מדבר כל הזמן — דקור! דקור! וזה לוחץ לי בין העיניים כמו סכין."

ובמקום אחר, כשוויצק רואה את מריה רוקדת עם המתופף:

"מה השעה? — — — — — לא יותר? אני חושב שזה צריך ללכת מהר יותר — — — זה היה כבר עובר — — — כל השימחה.... אילו ידעו כל האנשים מה השעה, היו מתפשטים, לובשים כותנות משי, זמניחים לעושה-הארונות לנסר את מיטותיהם לארונות-מתים."

הזמן העובר — בתיקת האורלוגין, בלב הפועם, בסיבוב-הטחנה, בסיבוב-הארץ ובסיבובי-הריקוד — מקרב את האדם אל המוות. החרדה נוכח הזמן העובר היא הפחד מהמוות הקרב ובא במהירות.

הוא שיהיה. אפילו לשמחה ועצב יש לקבוע מועדים מדויקים. וכך, המלך פטר — אביו של לאונטה — מתכנן שמחה רבתי בעת נשואי-בנו, אלא שהתכנון לא עלה יפה: "החלטתי לשמח שמחה רבה! עמדתי עכשיו להתחיל בה בציל-צול השנים-עשר של השעון, ולהמשיך בשמחה שתים-עשרה שעות מלאות. עכ-שיו אהיה עצוב מאוד".

העצבות היא צידו השני של מטבע-השעמום; היא כישלון-המאמץ-האינסופי למצוא מה לעשות בשפעת-הזמן, למלא את הנצח. זוהי החזרה האינסופית-הנצחית-והבלתי-משתנית לעולם-הפעולות-היומיומיות. "כמדומה לי" — אומרת לנה, כלתו של לאונטה, — "שיש אנשים אומללים ללא-תקנה רק מפני שהם קיימים".

עצבות-אומללות זו היא, איפוא, קיו-מית. המלך פטר עצוב על שסדר-הזמנים שלו נשתבש, אבל שום סדר-זמנים איננו יכול להישמר. המפקד עצוב לנוכח המח-שבה על הנצח ועל סיבובו האינסופי של הזמן. דנטון עצוב על שהדברים אינם משתנים לעולם, ולאונטה עצוב על שזה שלושה שבועות נעים העננים ממערב למזרח. תנועת-העננים גם היא מסימני החזרה האינסופית של הדברים, כדברי לוסיל ב"מות דנטון": "הכל כשהיה, הבתים, הרחוב; הרוח גושבת, העבים חולפים. שומה לשאת את הדבר".

אכן, כל זה עצוב מאוד, אבל תואם את דרישות-המוסר. וולריו, בן-לוייתו של לאונטה, משיא את לנה ללאונטה כשהוא מציגם כמאריינות המופעלות ע"י מיכא-ניזם של אהבה: "הם מוסריים מאוד, כי הם קמים עם צילצול-השעון, אוכלים צילצול השעון, והולכים לישון עם צילצול-השעון". המפקד ב"וויצק" מטיף למתינות ולמידות טובות: "אדם טוב"

— הוא אומר — "בעל-מצפון-טוב איננו הולך כל-כך מהר", ובמקום אחר: "איך יכולתי לבלות את הזמן. כל הזמן אני אומר לעצמי, אתה אדם בעל מידות טובות, אדם טוב, אדם טוב!". כלומר, המידות הטובות, die Tugend, מונעות בעדו מבלות את הזמן כרצונו ואוכפות עליו מתינות, לפי שהאדם הטוב, המוסר, משתדל לחיות עפ"י השעון והלוח, בזמן קצוב. מריון, היצאנית השוכבת עם דנטון, שאיננה, כמובן, בעלת מוסר ומידות טובות — אכן אינה נוהגת כך: "אחרים", היא אומרת, "יש להם ימי-ראשון-בשבת שלהם, וימי-חול שלהם; ששת ימים יעב-דו, וביום השביעי יתפללו; מדי שנה, ביום-הולדתם, ריגשה תעברם, וראש-השנה — יום-השבון-נפש הוא להם.... דבר מכל אלה לא ידעתי.... חושך ותאוה ישטפוני, להבה סוחפת, ללא הפוגה.... כזה היה טבעי; כלום בכוחי לחרוג ממנו?"

בכן, המוסר, אורח-חיים קצוב ע"י הזמן — הם בבחינת חריגה מדרכי-הטבע. זוהי מערכת-ערכים שמציב לעצמו האדם במקום ערכי-הטבע — מחוץ להם ומעבר להם. אמנם לא תמיד ניתן הדבר להיעשות, ולא תמיד רוצה האדם לחרוג מגדר-הטבע. כך, למשל, מריון; וגם לדעת דנטון צריך שיהא "איש נוהג כפי טבעו, הווה אומר, כי עושה הוא את אשר גורם לו אושר". מסיבות שונות לגמרי נוהג גם וויצק על-פי דרכי-הטבע:

"אנחנו, האנשים הפשוטים, שאין לנו מידות טובות — זה בא לנו רק בדרך הטבע. אך לו הייתי אדון, והיה לי כובע, ושעון ומעיל אנגלי, והייתי יודע לדבר כמו שצריך, הייתי נעשה גם כן לבעל מידות טובות. זה צריך להיות יפה מאוד עם המידות הטובות האלה, אדון מפקד, אבל אני בחור עני".

על מנת שתוכל, איפוא, להיות אדם טוב ובעל מידות טובות ולנהוג לפי כללי-המוסר, מן הצורך שתהיה עשיר ושיהיה לך שעון לפיו תוכל לכוון את זמנך ואת חיךך. שאם לא כן לא יהיה לך מנוס מלנהוג לפי הטבע. הסקס והארוס וכל הקשור בהם מדגיגים מים היטב יחס זה שבין הטבע והמוסר:

"כשאני שוכב ליד החלון, אחרי שירד גשם, ומתבונן בגרביים הלבנים כיצד הם מקפצים ברחוב, או — לעזאזל, וויצק — באה לי האהבה! גם אני בשר ודם. אבל, וויצק, המידות! המידות הטובות! איך הייתי יכול לבלות את הזמן?...."

נאום המפקד. ללמדך שהמוסר קשור בכיבוש-היצר.

הארוס והסקס יש בהם כדי להשכיח את אמת-הזמן, לפי שיש בהם דימוי ואשלייה של נצח. יתר-על-כן: יש בהם כדי למלא חללו של נצח זה, דהיינו: לספק תעסוקה. המוסר והמידות הטובות וכן ההטפות לכיבוש היצר, מקורם — כפי שנראה להלן — באבדנה של אשלייה זו, בתיסכול המיני. מכאן השוני שבגיי-שתה של מריון לארוס מזו של המפקד:

"בת למשפחה טובה אנוכי.... אמי הקנתה לי חינוך טוב, היתה אומרת לי תמיד כי הצינעה מידה יפה היא. בתנ"ך רשאתי הייתי לקרוא כראות-עיני; כל אשר בו נחשב קדוש.... אף על-פי-כן היו בו דברים שלא הבינותי.... או בא האביב, וסביבי התרחשו בכל דברים שלא היה לי בהם כל חלק.... אותה עת בא איש צעיר לביתנו.... בסופו של דבר לא הבינונו מדוע זה לא נשחרר זה בצד זה, בין שני סדינים.... וכך נמשכו הדברים. אולם הייתי כים הבולע כל, והנפער העמק יותר ויותר. שוב לא היה עוד בעיני כי אם ניגוד אחד, כל הגברים נעשו לגוף אחד. כזה היה

טבעי: כלום בכוחי לחרוג ממנו?.... אמי מתה עלי מצער; הבריות מראים עלי באצבע; שטות היא זו. הייגרה-במה ימצא אדם תענוגו — אם בגופות, בצלמי-ישו, בקובעות מלאות-יין עד שפתותיהן, בפרחים או בצעצועי-ילדים. אחת התרגשה: המתענג יותר — הריהו כמתפלל יותר².

הטבע וההיענות למצוותיו יש בהם, איפוא, כדי להביא אושר ושמחה, מפלט מאימי הזמן. גם האל הטוב אינו מתנגד לכך. "המתענג יותר הריהו כמתפלל יותר" — טוענת מריון, ואף "לא הבינה" דברים שקראה בתנ"ך — דברים הקשורים, מן הסתם, במין. וויצק הוא מפורש יותר:

המפקד:וויצק, אין לך מוסר! יש לך ילד בלא ברכת-הכנסייה, כמו שאומר מעלת כבוד האדון המטיף הצבאי שלנו....

וויצק: אדון מפקד, האל הטוב לא יקפיד על התולעת המסכנה אם אמרו עליה אמן לפני שעשו אותה או לא. האדון אמר: הניחו לילדים לבוא אלי".

האדון בה"א-הידיעה — דהיינו, ישו — דעתו שונה מדעותיהם הצדקניות וה-מוסריות של מעלת כבוד האדון המטיף הצבאי והאדון המפקד. יתר-על-כן, האשה עמה חי וויצק חיי-חטא נקראת מריה, וילדם — שהוא "ממזר ובן-זונה" — נקרא לפי אחת הטיוטות בשם קריסטיאן. לפי טיוטות ופראגמנטים שגתרו מה-מחזה ידוע, שביכנר התחבט הרבה בב-חירת שמות הגיבורים של מחזהו. מריה מופיעה במחזה לראשונה כשהיא יושבת ליד החלון והילד בחיקה, בעוד וויצק חוטב עצים. הרמז למשפחה הקדושה ברור ביותר. אלהיו של וויצק, אם כן, הוא טוב וסלחני שאינו מקפיד בגינוי-מוסר, ואין להניח שיבוא עם וויצק חשבון על

שזה נוהג עפ"י טבעו ומבקש בכך את אשרו. אדרבא, וויצק ומריה קדושים הם בחטאם.

אבל השיבה אל הטבע מחברה בה שולטים זה מכבר ערכי-מוסר, ערכים אנושיים חוץ-טבעיים — שיבה זאת היא בהכרח מאוחרת ואינה יכולה להצליח. אושר-האהבה, המייצג כאילו את ערכי-הטבע מול ערכי-המוסר, הוא אשלייה, לפי שאשלייה היא נצחיות-האהבה. לאוני-טה מציע לרוזטה לוותר על אהבת-נצח:

לאונטה: מילה גדולה היא זו, לתמיד.... נוכל לקחת לנו זמן ולאהוב זה את זה....
רוזטה: או שהזמן יקח את האהבה מאתנו.
לאונטה: או שהאהבה תקח את הזמן.....

הזמן הוא אויבו של הארוס, ולכן מציע לאונטה ללנה לקיים — לאחר נישואיהם — את אהבתם מחוץ לתחומי-הזמן: "נשמיד את כל השעונים ונאסור על הלוחות. את השעות ואת החדשים נימנה לפי שעות הפרחים, הניצנים והפירות". אין, איפוא, מפלט מהזמן. במקום ש-אין שעונים יש פרחים ופירות המונים אף הם את הזמן הממית הכל — גם את האהבה. לאונטה מתבונן באהבתו הגיוועת לרוזטה כרומאי המתבונן להנאתו בחי-לופי-הגוונים של הדגים המזומנים לס-עודתו. דימוי זה מופיע גם ב"מות דנטון", כשהוא ממחיש את נצחיות-המוות: "כלום האתר זהוב-העיניים הוא פנת קרפיונים זהובים, המיועדים למשתה ה-אלים המאושרים, וכלום האלים המאושרים שותקים לנצח, והדגים מתים לנצח, והאלים מתענגים לנצח למישחק-הגוונים של מאבק-המוות....".

הנצח תיחיד הוא נצח-המוות, והעונג הנצחי (האושר) הוא עונג-האלים למר-

אהו של מאבק-המוות. השימוש בדימוי זה הן לשם המחשת מות-האהבה והן לשם המחשת נצחיות-המוות מצביע על הקשר העמוק שבין הארוס והמוות. הארוס וה-סקס הם נושאי-מוות, וכך אומר לקרואה לדנטון: "שוקי העלמה תהיינה לך למערכת, גבעת ונוס — לצוק הטרפאיי". ודנטון אומר לאשתו, זולי: "בשכבי בחיקך, הריני כמוטל כבר באדמה. הוי קבר מנעמים! שפתיך לי פעמוני-האש-כבה, קולך — הימנון מוות. חוך — תלולית שוכתי, ולבך — ארוני". ומריה, אשתו הלא-חוקית של וויצק, רואה ב-יחסיה ה"טבעיים" עם המתופף חטא-מוות, והיא חייה בהכרת חטא זה: "אף-על-פי-כן, אני אדם רע! הייתי יכולה לדקור את עצמי! אה, איזה עולם! הכל הולך לשדים, גבר ואשה!". ובמקום אחר, כשהיא קוראת בברית החדשה את דברי-ישו לאשה המנאפת — "אני לא ארשיעך, לכי לביתך ואל תחטאי עוד" (יוחנן, ח, י"א) — היא אומרת: הכל מת! המושיע, המושיע! אני רוצה למשוך את רגליך בשמן!".

אין אפשרות להחזיר את הארוס לת-חומי-הטבע. הכרת-החטא ועונש-המוות כרוכים בארוס וקשורים בו ללא הפרד. האדם הטוב, המוסרי, מציב, איפוא, מערכת-ערכים שהיא חריגה מערכי-הטבע וכנגדם. הילכך שונה בהכרח זמנו של האדם מזמן-הטבע, מהשטף האינ-סופי של הזמן. האדם הוא גודד, עובר-אורח. בעזרת חכמתו האלוהית ותכונות שהוענקו לו ע"י אלוהים, יש לאלי-דו להסדיר את ענייניו ולהעלות דרכי-קיום בעולם. כך טוען השוליה השתוי ב-"וויצק":

"כשאישי-גודד, העומד נשען ליד נחל-הזמן, ישיב אל לבו אמרי-חכמת-הא-לוהים וגם יאמר: האדם לשם מה? לשם

מה האדם? אמן אומר אני לכם: ממה היו מתקיימים האיכר, התבן, הסנדלר והרופא — אלמלא יצר האלוהים את האדם? ממה היה מתקיים החייט, אל-מלא נטע האלוהים באדם את הברוש? והחייט — אלמלא היה האלוהים מצייד אותו בצורך להרוג את עצמו? לכן, אל תהיו ספקנים — כן, כן! הכל נחמד ויפה. אבל כל אשר עלי אדמות — רע. אפילו הכסף נהפך לטינופת. ולסיום: שומעי האהובים, כבה נשתין על הצלב כדי שימות איזה יהודי!"

זהו, כמובן, תיאור גרוטסקי של הסדר החוץ-טבעי והלא-ארכי שהנהיג האדם בחכמתו האלוהית, כשהוא נשען ליד נחל-הזמן. סדר זה מבוסס על תכונות שהעניק האלוהים לאדם, והמוות — גם הרג החייל בידי עצמו וגם מות-היהודי — בכלל זה. המוות הוא חלק בלתי-גפרד מסדר זה. לעומת זאת, כל מה שהוא ארכי — דהיינו: טבעי (אפילו הכסף) הוא רע ורקוב. נזכור-נא שוויצק עצמו הוא החייל שבמחזה; הוא מייצג את האדם הקטן — כל אדם. והילכך, חייל זה — בעל הצורך להרוג את עצמו — הוא האדם, האדם בכללו⁴. גם הקוף הלוטש מדים וחוגר חרב הוא חייל, מעשה-ידי האמנות: "ראו נא ברייה זו כפי שעשה אותה אלוהים, שום דבר! עכשיו ראו נא את האמנות: הולך זקוף, יש לו מעיל ומכנסיים, יש לו חרב! הקוף הוא חייל".

האמנות — שהיא חלק ממערכת ה-ערכים האנושיים החוץ-טבעיים — הפ-קיעה, כביכול, את הקוף ממצבו הטבעי (מצב של "שום דבר") והפכה אותו לחייל, מעלה (אם גם לא גדולה) בסולם-הדרגות האנושי. אכן, בתוך המדים הקוף איננו אלא קוף, "כפי שברא אותו אלהים". זאת מלמדנו גם הסוס, הנמצא עדיין "במצבו הטבעי":

"בן-אדם, היה טבעי. נבראת מאבק, עפר, טינופת. האם רוצה אותה להיות יותר מאבק, עבר, טינופת? ראו איזה שכל — הוא יודע לעשות חשבון, אף-על-פי שאיננו יודע לספור על האצבעות. למה? הוא איננו יכול לבטא את עצמו או להסביר את עצמו. זהו גילגול של בן-אדם. אמור לאדונים מה השעה....".

מטבעו אין האדם אלא אבק, עפר, טינופת. התבונה מתיימרת לעשותו ליותר מזה, כמו מדי-החייל את הקוף, אלא שראוי לו לאדם שידע מה השעה, מהו הזמן שבו הוא נתון.

החריגה מהטבע נוחלת לעתים משמעות של השתחררות, או של פעילות למען אידיאלים געלים (למען המדע, למשל). הרופא הצבאי ב-"וויצק" סבור שההיענות לצו-הטבע היא חיתית. האדם, שלא כ-בהמה, הוא בן-חורין, ויכול לשלוט ב-שריריו כנגד צרכי-הטבע:

הרופא: ראיתי, וויצק, אתה השתנת ברחוב, השתנת בקיר, כמו כלב! וזאת על אף שלושה גרושים ליום ומזונות! וויצק, זה רע. העולם נעשה רע, רע מאוד!
וויצק: אבל אוויר רופא, כשהטבע דורש....

הרופא: כשהטבע דורש! כשהטבע דורש! הטבע! האם לא הוכחתי שהמוסקולום קונסטריקטור וסיקא⁵ כפוף לרצון? הטבע! וויצק, האדם הוא חפשי, באדם מתגלגלת האינדי-וידואליות בחופש. שלא יוכל לע-צור במימיו!

מחקריו ה"מדעיים" של הרופא, המש-תמש בוויצק (כמו בחתול ובפרעושים) כבשפן-גסיונות, לא זו בלבד שהם משח-רים את האדם מצרכיו הטבעיים (אכילה, הפרשה, יחסי-מין), אלא שהם משחררים את עצמם, קודם-כל, מוזיקה כלשהי ל-אדם. המחקר המדעי הופך מטרה בפני

עצמה, כשהאדם שלמענו נערך המחקר נשכח לחלוטין. הגה כך אומר הרופא למפקד: "...יכול אני להבטיחו שהוא מהמקרים המעניינים ביותר, ואם ירצה השם, כשלשונו תהיה משותקת בחלקה, נערך גסיסנות בני-אלמוות".

באופן דומה רואה ביכנר את השקפת-עולמם של מנהיגי הטירור המהפכני ב"מות דנטון": רובספייר וסן-ז'וסט. בשונה מ-וויצק בראשיתו — שמחמת-עניו דוחה הוא את דרישות-המוסר של הכנסיה ואף מוצא לכך סימוכין בדברי-ישו, ובניגוד לדנטון הסבור שיהא "איש איש נוהג כפי טבעו, הווי אומר כי עושה הוא את אשר גורם לו אושר" — סבור רובספייר ש-"המידות הרעות כמוהן כביגדיה". הוא עצמו נקי מרעב. קוראים לו אריסטידס, הטהור. בניגוד לדנטון הרוחני בייך-בורגונד, שיש לו מלבושים יפים, בית יפה, אשה — אין לרובספייר נקי-הכפיים מאומה. זה מספיק כדי להפוך את דנטון לבוגד, לפי שלדעת רובספייר — העצור והמתוסכל מהבחינה המינית והמקנא ב-דנטון השופע חיות וסקס — מן ההכרח כי המידות הטובות תשרורנה בכוח-האימה. ואילו דנטון רואה כשקר את אורח-חיינו של רובספייר:

"כסף לא גנבתי, בחובות לא נשתעבדתי, לא שכבת עם נשים, מעודך לבשת בגדים צנועים, גם שכור לא שכרתי, רובספייר, ישר אתה בכל דרכיך עד לבלתי-ישוא.... האין בלבך מאומה שיהא מלחש לך חרש, בסתר — אתה משקר, אתה משקר?"

אבל רובספייר רואה בדרכו שליוחות משיחית-גואלת, וכך רואה אותו גם ה-המון: "האזינו למשיח אשר נשלח אלינו כדי לבור ולשפוט; הוא יכה את הר-שעים בחרבו". הוא-עצמו רואה כך את

עצמו, דהיינו, כמשיח ממש: "אכן, משיח צמא-דמים, המקריב ואינו מוקרב. הוא פדה אותם בדמו, ואנוכי בדמיהם. הוא החטיא אותם, ואנוכי נוטל עלי את החטא. הוא ידע את הנאת-הכאב, ולי — עינויי התליין....".

את המידות הטובות, כאמור, יש להש-ליט בכוח-האימה. המשיח זכאי — ואף חייב — לכפות את הגאולה ולהשמיד כל מי שעומד בדרכה. השקפה זו מוצאת ביטון מעניין בנאומו של סן-ז'וסט ב-ישיבת הקונוונט הלאומי. נאום זה — השונה ממרבית הנאומים ב"מות דנטון" המבוססים על פרוטוקולים אותנטיים מתקופת-המהפכה — הוא פרי-רוחו של ביכנר. לפי סן-ז'וסט, ההיסטוריה והמוסר באים במקום הזמן והטבע. הטבע הפיזי מוסב, כביכול, לטבע המוסרי, וע"י כך הוא יורש אותו ומנחיל לעצמו יכולת-פעולה כשל הטבע והזמן כשלעצמם. אומר סן-ז'וסט:

"דומה שיש כאן, באסיפה הזאת, כמה אזנים רגישות, הסובלות לשמע המילה: דם. כמה עיונים כלליים בטבע ובהיס-טוריה ישכנעום כי אין אנו אכזריים מן הטבע ומן הזמן. הטבע נוהג השקט ולאין מעצור, לבלי גטות מחוקי; על האדם נגזר כרת בהתנגשו בו. שינוי ביסודות שמהן מחובר האוויר, פריץ אש מן האדמה, התמוטטות פלס פני-המים, פריץ-געש, שטפון — יביאו מוות על אלפי בני-אדם. ומה תוצאת הדבר? שינוי אפסי בטבע הפיזי, שכמעט לא יוכר בעולם, יתחולל ללא השאר כמעט אות וסימן זולתי הפגרים, במקום התחוללו. ועכשיו, שואל אנוכי אם ה-טבע המוסרי, במהפכותיו, חייב לנהוג יתר התחשבות מן הטבע הפיזי? רעיון — ממש כחוק פיזיקאלי — כלום לא יביא כרת על העומד לשטן בדרכו? מאורע, המביא תמורה על כלל מצבו של הטבע המוסרי, הווי אומר של ה-אנושות, כלום אין טבעו, בדרך כלל,

להתגשם בדם? רוח העולם נעזרת בזרועותינו, בספירה הרוחנית, ממש כהרי-הגעש וכשטפונות, במלכות ה-פיזית...."

לפי דברים אלה נוהג הטבע הפיזי — לפי כלליו וחוקיו — לקראת מטרה כל-שהי. אדם העומד בדרך-ההתקדמות של הטבע — נגזר עליו כרת. אסונות-הטבע — "פריץ-אש מן האדמה, התמוטטות פלס פני-המים, פריץ-געש, שטפון" — הם כלים בידי השגחה כלשהי להגשמת מטרה כלשהי שלקראתה צועד הטבע הפיזי. הנהגת-שלטון-הטירור — רובספייר, סן-ז'וסט וחבריהם — רואה עצמה כהשגחה מעין זו, הממונה על הטבע המוסרי ועל "הגשמת התמורה בכלל מצבו של הטבע המוסרי". "לטבע מוסרי" זה — דהיינו, למכלול הערכים שבהם חי (או צריך לחיות) האדם — יש תוקף כמו לחוקי הטבע הפיזי. המוות הוא המכשיר בידי הממונים על הגשמתו ועל השלטת חוקיו של מוסר זה. בדרך כלל, אומר סן-ז'וסט, דרושות לכך מאות שנים. הזמן הוא ה-מכשיר להגשמת מטרותיה של ההיסטור-יה: "משה העביר את עמו בים סוף, והולכים במידבר עד תום כל הדור החוטא, בטרם יכונן את הממלכה החדשה. מחו-קקים! אנו אין לנו לא ים סוף ולא המיד-בר, אבל יש לנו המלחמה והגרדום". כלומר, המוות עשוי להחיש את מהלכו של הזמן. מה שדורש בתנאים רגילים מאות שנים ניתן להיעשות בזמן קצר בעזרת המלחמה והמערפת. המחוקק-איש-המעלה הוא, איפוא, אל הקובע לפי גטיו-תיו — כדברי דנטון לרובספייר — מה טוב ומה רע. כאל ניתן בידי השלטון על החיים ועל המוות, ובכוחו זה הריהו כופה את הטוב בעיניו. בתוקף היותו רוצח יכול הוא להתגבר על הזמן ולהחיש את מהלכו. הגברת-המוות פירושה, אם

כן, החשת מהלכו של הזמן, כשם שמהלכו המואץ של הזמן מגביר ומקרב את המוות. דנטון, המבקש לעצור את מרחץ-הדמים, חולם שהוא עוצר את הזמן, את כדור-הארץ בסיבובו — חלום מגאולומאני, ללא ספק. לוסיל, במחאה על מות בעלה, קאמי, מבקשת גם היא לעצור את שטף-הזמן על מנת לעצור את המוות:

"זרם-החיים שומה כי יחדל מזרם אם אך טיפה אחת מהם תשפך.... הכל נע, האורלוגים פועמים, הפעמונים מצל-צלים, הבריות אצות, המים זורמים וכן הכל, עד הנה, עד כאן; אך לא, אטור שיקרה כזאת, לא; אשב על הארץ ואצק עדי כי יחדל הכל, יחדל מנוע, הכל ידום תחתיו....".

הרצון לשלוט במהלכו של הזמן, לה-חיש אותו או לעצרו, מוליד את המחשבה שאף ניתן להסב אותו לאחור. אומר סן-ז'וסט: "המהפכה דומה היא לבנותיו של פליאס: היא מבתרת את האנושות לב-תרים כדי להצדידה. האנושות תקום מתוך קלחת-הדם כאשר יצאה הארץ מן המבול, איתנה בכוח ראשוני, כמו לו אך זה נולדה". ואומר הארו דה-סאשל: "הפצים היו לעשותנו בעלי-חיים שמלפני המבול. סן-ז'וסט לא היה מצטער ביותר לו ראנו הולכים שוב על ארבע....". בסימן זה של הסבת הזמן לאחור גם מדמים עצמם המהפכנים לריפובליקנים רומיים או ל-חכמי-אתונה.

אכן, כמו הרופא הצבאי ב"וויצק", שוכחים גם מנהיגי הטירור המהפכני את מטרותה הגדולה והיחידה של המהפכה: את האדם עצמו. המהפכה, כמו המחקר המדעי, הופכים להיות מטרות כשלעצמן, מטרות המקדשות את האמצעים.

כאן המקום להדגיש שלא תפיסה אתי-איסטית היא הגורמת לאדם ב"מות דנטון" שיהיה רוצח. אדרבא, הכ-

"כמה בהיר! הכל זוהר מעל העיר!
את הולכת בשמים ולמטה תרועה, כמו
הצוצרות. איך זה מושך למעלה!
קדימה! אל תביט לאחור!.... שקט,
הכל שקט, כאילו היה העולם מת!"

ובמקום אחר אומר וויצק:

"האם ראה כבר משהו מהכפילות ש-
בטבע? כשהשמש עומדת בצדדים,
והעולם כאילו עולה באש, דיבר אלי
קול נורא!"

ובספר "חזיונות יוחנן" בברית החדשה —
ספר-האפוקליפסה המתאר את אימי-
יום-הדין — אנו קוראים:

"אחר פתח את החותם השביעי ותהי
דממה בשמים כחצי שעה, וארא שבעה
שופרות נתונים לשבעת המלאכים....
ויתקע המלאך הראשון ויהי ברד ואש
ודם בלולים יחדיו שוטפים ארצה....
ויתקע המלאך השני וכמו הר גדול בוער
כאש נפל אל תוך הים.... ויתקע המלאך
השלישי ויפל כוכב גדול כלפידי מן
השמים....." (חזיונות, ח').

וויצק אומר: "זה היה שוב. ועוד איך.
האם לא כתוב: וירא והנה עלה קיטור
הארץ כקיטור הכבשן". הפסוק לקוח
מספר בראשית (י"ט, כ"ח) — פרשת
סדום ועמורה, שהאופי האפוקליפטי שלה
ברור ביותר). גם בתמונה קודמת אומר
וויצק לאנדרס, "אל תביט לאחור", כפי
שנצטוו לוט ובני-ביתו בהימלטם מסדום.
כיו"ב מופיע ב"חזיונות יוחנן" (ט', ב')
פסוק הלקוח מספר-בראשית: "ויפתח
את באר התהום ויעל קיטור מן הבאר
כקיטור הכבשן רב מאוד". לאחר מכן,
כשיוצא וויצק עם מריה כדי לרצחה, היא
אומרת: "כמה אדום עולה הירח", ומשיב
לה וויצק: "כמו סכין בדם". ב"חזיונות
יוחנן" אנו קוראים: "השמש לבשה קד-
רות כאשר שער והירח גהפך לדם"
(ו' י"ב).

לחיות כפי שהדברים באים מהטבע.
משפחתו של וויצק, כאמור, מרמזת למש-
פחה הקדושה, אף-על-פי שוויצק ומריה
אינם נשואים כדת וכדין. לדעת המפקד,
וויצק נשאר "אדם טוב" אף-על-פי ש-
הביא ילד לעולם בלא ברכת-הכנסייה.
אבל גישתו הסובלנית של וויצק מת-
מוטטת לחלוטין ברגע שהוא מגלה ש-
אשתו מתנה אהבים עם המתופף. התיס-
כול הכרוך בכך מוליד בו, לפתע פתאום,
להט מוסרי-דתי:

"כל הזמן! כל הזמן! הסתרבו לכם,
התגלגלו לכם! מדוע אין אלוהים מכבה
את השמש, שכולם יתגלגלו בניאוף אחד
על השני, גבר ואשה, אדם ובהמה? הם
עושים זאת לאור היום, הם עושים
זאת על כף-היד, כמו זבובים! אשה,
האשה חמה. חמה! הבחור, איך שהוא
מגנף אותה, על הגוף שלה. הוא, הוא
השני אותה. כמוני, בהתחלה."

הרע איננו געוץ, איפוא, במעשה-
הניאוף כשלעצמו, שכן המתופף עושה
אותו דבר שעשה קודם לכן וויצק. הרע
געוץ בקינאה ובקנאות המתעוררות אצל
וויצק. בקינאתו ובקנאותו שומע וויצק
קולות שלא מהעולם הזה, קולות הקור-
אים לו לרצוח ולהמית:

"מה, מה הוא אומר? בקול רם. בקול
רם. דקור. דקור את הזאבה למוות?
דקור, דקור את הזאבה למוות! אני
צריך? אני מוכרח? גם כאן אני שומע
זאת? גם הרוח אומרת זאת? אני
שומע זאת כל הזמן, כל הזמן: דקור
למוות, למוות!"

גם כאן מקבל הרצח תוקף של שליחות
מוסרית בצו מלמעלה. יתר-על-כן, ה-
קולות והמראות שוויצק שומע ורואה
נושאים אופי אפוקליפטי ברור:

נמצא דבר רע או דבר טוב מכוח עצמו,
ואיני צריך, איפוא, לשנות את אורח-
חיי, נוהג אני כפי טבעי. אשר הולם
אותו — טוב הוא לי, וכן עושה אני;
אשר נוגד לו — רע הוא לי, ואני
נמנע מעשותו. וכי ייקרה בדרכי —
אתגונן מפניו. יכול אתה, כפי שאומרים,
להיות ישר-מידות ולהלחם במידות הר-
עות. כביכול, בלא שתאלץ לבו ליריבך."

זוהי גם, בעיקרה, השקפתו של דנטון,
הטוען כנגד רובספייר:

"כלום רשאי אתה לעשות את המערכת
גיגית כובסים ללבניהם המלוכלכים של
שאר בני-אדם.... משום שלבוש אתה
תמיד חליפה מבורשת יפה? אכן, רשאי
אתה להתגונן אם ירדו בה.... ואולם למה
תזעק באין איש מטריד אותך?האם
שוטרו של אלהים אתה? ואם אין אתה
יכול לשאת את המראה, ממש כאלוהיך
היקר, תן מטפחת על עיניך!"⁶

לאמור, רשאי אתה להתגונן כשבא מי-
שהוא לפגוע בדרכך, אך אין אתה רשאי
לפגוע באיש על שבוחר לעצמו דרך אחר-
ת. זוהי הצהרת-סובלנות הנובעת מהי-
עדרם של ערכי-מוסר מוחלטים, תוך
הישענות על הטבע, ועם זאת איננה דוחה
את היושר ואת המידות הטובות. שאלה
אחרת היא, מה מראה יש לתורה זו בה-
יותה מוגשמת, הלכה למעשה. נראה ש-
דמותו של דנטון, קל ושלוח-רסן, מגלמת
את ספיקותיו של ביכנר גם בעניין זה.
כאמור, בעייה מעין זו מוצאת את
ביטוייה גם ב"וויצק". וויצק אמנם מאמין
באלוהים, אבל אלוהיו הוא סלחן ומתי-
רני: "האל הטוב לא יקפיד על התולעת
המסכנה אם אמרו עליה אמן לפני שעשו
אותה, או לא". אל הוא זה האומר —
בפי ישו — למריה המתייסרת בהכרת
חטאה: "אני לא ארשיעך...". ומכיוון
שאין הוא תובע מערכת מוסרית גוקשה
ובלתי-מתפשרת, אפשרית סובלנות וניתן

פייה המוסרית, ובעקבותיה רצח-ההמונים
— מקורם בקנאות בעלת גוון משיחי,
באי-סובלנות קיצונית וברצון לכוף מע-
רכת מוסרית או אידיאית אחת ויחידה,
גואלת ומשחררת כביכול. קנאות מעין זו
הדריכה את חשוכי כל הדתות לארכן
של אלפי שנים. קנאות מעין זו — עם
רקע או בסיס דתי מובהק — היא המדרי-
כה גם את וויצק, הרוצח והמתאבד, כפי
שנראה להלן. יתר-על-כן, האלהים —
לדעת השוליה ב"וויצק" — הוא שנטע
בחייל את הצורך להרוג את עצמו. הרצח
וההתאבדות הם חלק מסדר-עולם אלוהי
ולא עולם אתיאטיסטי. זוהי תפיסה הפוכה
מזו המופיעה — כמה עשרות שנים לאחר
מכן — אצל דוסטויבסקי ב"האחים
קרמזוב". לפי "מות דנטון", דוקא ה-
אתיאזם הוא המוליד את הסובלנות ואת
החירות האישית. תומס פיין מופיע
במחזה זה בהדגשה רבה אך ורק כדי
לבטא השקפה זו. לדעת פיין ב"מות
דנטון", מן הנמנע הוא שיהא אלוהים
בנמצא, שכן אין לייחס לו את מושג-
הזמן, וזאת מפני שאין להעלות על הדעת
שחל שיגוי באלוהים. אין להניח שאלו-
הים ברא את העולם ללא זמן, כי הבריאה
חלה ברגע מרגע-הזמן, לאחר שאלוהים
נח כביכול במשך נצח. מאידך גיסא, אם
העולם הוא נצחי — אין הוא בגדר של
בריאה, ואז האלוהים והעולם חד הם,
כתפיסתו של שפינוזה. אי-שלמותו של
העולם — גם היא הוכחה לאי-קיומו של
האלוהים. אמור מעתה, אם אלוהים איננו
קיים — גם מוסר אלוהי אי-אפשר שיהא
בנמצא:

"תחילה מוכיחים אתם את קיום אלוהים
על-ידי המוסר, אחר — את קיום-המוסר
על-ידי אלוהים. מעגל-קסמים נאה הלוקק
את עכוזו שלו. מה אתם רוצים מן
המוסר שלכם? אינני יודע אם יש ב-

וויצק ניגש, איפוא, למעשה-הרצח עם תחושה של שליחות אפוקאליפטית; הוא נושא עמו מוות בשם כוח עליון המצווה עליו לעשות כן. שוב אין זה האל הסל-חנני שאיננו מקפיד על גינוני מוסר חיצוני. זהו אל קנא הגוזר מוות על הסוטים מ-מצוותיו החמורות, אל שמראש נטע באדם את הצורך לרצוח ולהתאבד. בשמו יוצא וויצק להמית את מריה ולטבע עצמו לאחר מכן, ממש כשם שרובספייר מוציא להורג המוני-אדם בשם תחושת-שליחות-משי-חית-גואלת, עליה הוא אף מוכן למסור את נפשו.

הקנאות והדרישה הקיצונית למוסר ולמידות טובות, מקורן, איפוא — גם אצל רובספייר וגם אצל וויצק — בקנאה ובתיסכול המיני. רובספייר, עצור ומקנא בדנטון, וויצק, המקנא לאשתו הבוגדת — עוטים תיסכול זה בלהט מוסרי ובקנאות דתית, שכן התמוטטותה של אשליית-האהבה ואבדן תחושת-הנצח ש-היא מעניקה לבעליה מחזירים את מוראי-הזמן, את פחד-המוות ואת אימת-הרי-קנות.

האווירה האפוקאליפטית המלווה את "וויצק" מתעצמת ע"י סיפורה של הסב-תא המשולב במחזה:

"...היה-היה ילד מסכן שלא היה לו אבא ולא היתה לו אמא, הכל היה מת, ולא נשאר בעולם אף אחד. הכל מת. והוא הלך וחפש יומם ולילה. וכיוון שעל הארץ לא היה יותר אף אחד, רצה ללכת לשמים, והירח הביט בו בעין יפה, ולבסוף כשבא לירח, היה זה בול עץ רקוב. ואז הלך לשמש, וכשבא לשמש, היתה זו חמניה נבולה. וכשבא לכוכבים, היו אלה זבובי-זהב קטנים ותקועים, משל נתקעו ע"י ציפור חונק על הקוצים. וכשרצה לחזור לארץ, היתה הארץ בית הפוך, והוא היה לגמרי לבד. ואז התיישב ובכה, ועדיין הוא יושב והוא לגמרי לבד."

סיפור זה, המופיע לפני רצח מריה, מתאר סיטואציה קיצונית של סוף-העולם ושל קץ-כל-בשר, בה נתון האדם בבדל-דות קוסמית, נצחית ומוחלטת. סיטואציה מעין זו אנו מוצאים (למעלה ממאה שנים לאחר כתיבת "וויצק") במחזורו של בקט, "סוף מישחק". תחושה זו של קיום בתוך האין אופפת את וויצק מראשית המחזה, והיא חלק מקולות-ומראות-האפוקאליפ-סה אותם הוא רואה ושומע: "שקט, הכל שקט, כאילו היה העולם מת...". ובמקום אחר⁸ אומר וויצק:

"כשהטבע איננו יותר, זאת אומרת — כשהטבע איננו יותר. כשהעולם נעשה כל-כך חשוך, שצריך לגשש בידים, כלומר, הכל מתמוטט כקורי-עכביש. ככה זה כשמשנהו ישנו ואף-על-פי-כן איננו, כשהכל חשוך ורק זוהר אדום במערב, כמו מארובה."

דנטון רואה באין גאולה. הוא כה עייף מחייו, עד שהוא כמה למנוחה שבאיננות. אך האין — האם הוא קיים? האם הוא בגדר האפשר? אומר דנטון:

"המנוחה היא באין; השקע עצמך בדבר שקט יותר מן האין. ואם המנוחה היא באלוהים — הכי האין לא אלוהים הוא? אולם אתאיסט אנוכי — משפט הגיוני ארוך הוא זה! אין דבר ניתן להיאפס, והלא דבר קיים אנוכי: זו הרעה! הבריאה כה רחבת ועצומה היא, עד כי שוב אין בה חלל ריק. הכל שורץ המונים. האין הוציא עצמו להורג, ה-בריא הוא פצעו, אנו — טיפות דמה, העולם הוא הקבר אשר בו ירקיב... לו יכול היה האדם להאמין בהאפסות, היה זה אושר לו! אי-אפשר לחלות תקוה במוות, אין הוא כי אם הירקבות פשוטה יותר, ואילו החיים הם הירקבות מורכבת יותר, מאורגנת יותר — בזה כל ההבדל...".

יאושו של דנטון הוא, איפוא, כה עמוק, עד כי רואה הוא גאולה אפילו באיננות, אלא שאין הוא מאמין בקיומה של האי-נות. עינויו — כך סבור הוא — יימשכו גם מעבר למוות. לאחר מותו, אומר דנ-טון, יהיה ל"חופץ-עפר מעונה". קיימת, אם כן, סיטואציה של אימים — נוראה מהמוות ואימה מהאיננות —

מעין זו המתוארת בסיפורה של הסבתא, מעין זו שחש וויצק — כשהטבע כאילו ישנו ובאמת הוא איננו: סיטואציה של קיום נצחי בתוך האיננות. סיטואציה של-אימים זו היא החיים והיא המוות, ואינה מותירה תקווה לגאולה כלשהי.

קשה לשער תפיסה פסימית מזו.

הערות

1. ראה המאמרים הבאים על ביכנר שראו אור ב"במה":
(א) מנחם דורמן: בין השמשות (פרקי-מסה על גיאורג ביכנר); חוב' מס' 14.
(ב) לאה גולדברג: הערות ל"וויצק" של גיאורג ביכנר; חוב' מס' 40.
2. כל המובאות במאמר זה מתוך "מות דנטון" הן בתרגומו העברי של חיים אברבאיה (הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשי"ט).
3. מובאה זו (להוציא שינוי קל) היא בתרגומו של דן מירון; כל שאר המובאות במאמר זה מתוך "וויצק" הן בתרגומי.
4. יש במחזה מגמה לאוניורסאליזאציה של בעיותיו, ע"י כך שהדברים מתייחסים גם לגיבורים וגם לעולם: "העולם הנה מפיל עלי פחד" — אומר המפקד. "שקט, הכל שקט, כאילו היה העולם מת" — אומר וויצק. "איוה עולם" — אומרת מריה.
5. שרירים של אבריה-הפרשה.
6. מעניין שביכנר מייחס לתומס פיין, שהיה דאיסט — השקפה אתאיסטית (בימיו אמנם האשימו את פיין באתאיזם, תוך סילוף דעותיו), ולרובספייר — שהיה אתאיסט ודגל ב"דת-התבונה" — מייחס ביכנר אמונה באלוהים.
7. במקור: Hafen, Umgestürzter Hafen משמעו נמל, עם קונוטאציה של חוף-מיטבחים, מיקלט בטוח. בדרום-גרמניה אומרים Hafen במשמעות של סיר, ולכן יש מתרגמים סיר הפוך.
8. בנוסח מוקדם לתמונה "אצל הרופא".

המק: מאת: סגן-אלוף ראמון הנגאון,
חברת 59, סניף 101 - 1973, ת"א.
אורק: ישראל גור.